

ID. FRIVALDSZKY JÁNOS¹**Közép-Európa – Európa közepe I.****Central Europe – The middle of Europe I.****Absztrakt**

Ebben az írásban sajátos történeti, kulturális, politikai, társadalmi fejlődése alapján mutatom be Közép-Európát: a balti államokat, Fehéroroszországot és Ukrajna nyugati felét, Lengyelországot, Csehországot, Szlovákiát, Magyarországot, Erdélyt, valamint Horvátországot.

Az 1. részben azt kívánjuk megmutatni, hogy Európának a tőle nyugatra és északra eső felének történelmi identitását az intellektualizmus jellemzi. Itt van a kulturális és eszmei újdonságok, irányzatok, stílusok, formák, valamint a demokrácia bölcsője. A tőle keletre és délre eső terület identitását viszont a misztikum, az ortodoxia, az autokrácia és a népiség adja meg.

Kulcsszavak: történelmi identitás, demokrácia, autokrácia, Oroszország

Abstract

In this paper the sense of term Central Europe is the joint area of the Baltic States, the western part of Belarus and Ukraine, Poland, Bohemia, Slovakia, Hungary, Transylvania and Croatia, because of that historical, cultural, political and social development.

In the part 1 we want to demonstrate, that the historical identity of the region of West and Nord Europe is the intellectualism. Here is the cradle of the culture, of all ideas, trends, styles, forms and the democracy too. The historical identity of South and East Europe characterize the mysticism, orthodoxy, autocracy and common mentality.

Key words: historical identity, democracy, autocracy, Russia

¹ E-mail: frivaldszky@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0893-5981

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2017. X. évfolyam 3. szám

KÖZÉP-EURÓPÁTÓL NYUGATRA

TÚLLÉPÉS A BIRODALMI GONDOLATON

Római Birodalom bukása után csak helyi közösségek maradtak. Ilyenek voltak az egyház intézményei, amelyekre a lakosság ráruhazza a világi hatalmat is. A „szabadság kis körei” közé tartoztak a bencések önkéntes, szabályozott, önfenntartó monostorai, de még a zsidóság a jóval kisebb számú közösségei is, amelyek a Frank Birodalom új államisági szerveződésében jelentettek segítséget. Szent Ágoston nyomán Gelasius pápa szétválasztja a spirituális és a politikai szférát, amely nélkül „sem a majdani 'szabadságok', sem a 'társadalom' elvi emancipációja, sem eljövendő nemzeti államok, reneszánsz és reformáció nem képzelhetők el.” (Szűcs Jenő, 1981. 321.) A pápaság így nem került a *cezarpapizmus* szákutcájába sem. E „szeparáció” viszont nem történt meg a Kelet-Római Császárságban.

A Frank Birodalmat a hódítások tartották fenn, utána szétesett hercegségekre. Mindezt elősegítették a normann, arab és magyar betörések is. A magyarok és a normannok az ezredfordulóra megkeresztelkednek, az arabokat megállítják Poitiersnél. Nyugat-Európa megindulhat évezredes önálló fejlődésének útján. Megszűnik a szolgaság, egységes és szabad jobbágság jön létre, egyfajta „társadalmi szerződés” révén demokratikus, alulról szerveződő társadalom, amelyben a *dominus*nak nemcsak jogai, hanem kötelességei is vannak vazallusaival szemben.

A német-római császár 10. századtól kezdődően kísérletet tesz az egyház olyan alávetésére, mint amelyet a Római Birodalomban gyakorolt, azon az alapon, hogy uralma kozmikusán egyetemes. Ez ellen a pápa azonban felveszi a harcot, s hirdeti, hogy a világi uralkodó és a nép között szerződés létezik, s ennek megsértése esetén a népnek joga van ellenállni. A pápaság megőrzi függetlenségét, s így az államok szakralitástól megfosztottsága a királyokat laikus legitimációra kényszeríti. Az investitúra-harc következtében a többi világi uralkodó ereje megnövekedett. Így a Birodalom olyan útra tért, amely vakvágánynak számított.

A bencések Citeaux-i reformjának 1119. keltű, pápailag jóváhagyott alaptörvénye keresztül viszi a tökéletes centralizációt, másrészt azt egyensúlyozó erőkről is kielégítően gondoskodik. E regula, valamint a középkor folyamán alapított többi szerzetes rendé mind ötletet és példát adhattak a szabadon alakított világi korporációk, testületek kormányzati struktúrájához, sőt előre mutatnak a „fékek és ellensúlyok” rendszereiig. (Duby, 1984. 52-54., 82.) Önkéntes közösségeikben végeztek az Istenért fizikai munkát, gyakran olyan körökből származó személyek, ahol ez a fajta tevékenység ismeretlen volt, ezért ezt nekik intellektuálisan is meg kellett tanulniuk. Ezért születtek meg a monostorokban azok az újítások, amelyek az agrárforradalomhoz vezettek. Az a gesztus pedig, amellyel a ciszterciek a világtól menekültek a lakatlan és félelmetes erdők „szabadságába”, bátorítást adott a túlnépesedni kezdő falvak lakosainak, hogy ők is így tegyenek, és kezdjenek új életet. A telepes falvak, írtásfalvak tömegei így jöttek létre egészen Közép-Európaig. (Katus, 2014.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2017. X. évfolyam 3. szám

247-251.) Ez a termelékeny mezőgazdaság adta a katedrálisok építésének anyagi alapját is.

HOMOGENITÁS, FÉNY, KULTÚRA

A nyugati kultúra a valóság intellektuális megközelítésén alapszik. A zene rögzítésének az igényére a bencés Arezzói Guido találja meg a választ. A nyugati kereszténység a keletivel szemben a vallás tárgyát – Istent is – nem a felfoghatatlanság, hanem a megközelíthetőség oldaláról tekinti. Szent Anzelm, a skolasztika atyja szerint a hithez az ész belátásán keresztül is el lehet jutni. A gótikus művészet és a skolasztikus gondolkodás között szoros összefüggés van. Istennel kapcsolatban a középkori bölcelet, a skolasztika a fényvel asszociált, az intellektus világosságával a misztika homályával szemben. A születő gótika temploma a fény poézise, a gyámpillérek a számok tudományának eredménye. (Panofsky, 1986. 12-13.) A zenei többszólamúság Guillaume de Machautnál bonyolult, rejtvényeszerű szerkezetekbe testesül. A skolasztika hatása érezhető a világirodalom egyik legnagyobb művén, korának enciklopédikus költeményén, Dante Alighieri 1+3x33 énekből álló Isteni Színjátékán is.

A skolasztika, mint metafizika és bölceleti módszer a ráció világosságának kifejezője, az európai egyetemekkel együtt született meg. Az ókori tudomány eredményeit az európai tudósok keleti muszlim felsőoktatási intézményekben vették át, éppen akkor, amikor az iszlám kultúrája már hanyatlásnak indult. Az Ókorból átvett ismereteket egy keresztény teológiára épített bölceletben fogták fel. A zsidóság betölti funkcióját: megkeresztelkedő tagjait a társadalom befogadja, a nem inkulturálódókat kitaszítja Közép-Európába.

A tudományos gondolkodási mód, a természet vizsgálata kihatott a képzőművészetre is: a festészet felfedezi a perspektívát. A szobrászat az emberi test tudományos vizsgálatából tanul, az építészet áttér a függőlegesek és vízszintesek harmonikus és világos egyensúlyára.

GYARMATOSÍTÁS

A tengerekkel körülvett földrész lakossága csak gyarmatosítással tudott terjeszkedni. Az egyetemi világ csillagászati eszközöket adott a hajózáshoz a szárazföldön helyüket nem találó kezdeményezések számára. A földrajzi felfedezések megváltoztatják a kereskedelmi útvonalakat, az egyes államok súlyát, de a gazdaságot is. A kereskedelem világméretűvé válik. Amerika aranya megfinanszírozza Spanyolország kulturális aranykorát. A beáramló nagy mennyiségű nemesfém hatására az élelmiszerárak többszörösükre emelkedtek. A spanyolok és portugálok számára a kezdeti gazdagodás gazdasági pangásba torkollott, Közép-Európa mezőgazdasága számára ugyan keresletet teremtett, ami később iparuk elsorvadásával járt. A 16. század végén Anglia, Hollandia és Franciaország is gyarmatosításba kezdett, kisajátítva az őslakosok földjét, ellenérték nélkül, vagy alacsony áron meg-

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2017. X. évfolyam 3. szám

szerezve a természeti kincseket, helyi termékeket. A népmozgást a technikai fölény egyirányúvá tette Európától a gyarmatok felé.

A VILÁGOSSÁG VÁLSÁGA – ABSZOLUTIZMUS – FELVILÁGOSODÁS

A 16. század problémája az elvilágiasodott, azaz a – saját és a világ kárára – kompetenciájának körén túl terjeszkedett, egyúttal saját feladatát elhanyagoló egyházi hierarchia volt. A reformátorok adta megoldás-kísérlet az egyházi entitás egységének megtöréséhez vezetett. Még a belső megoldást adó megújulási mozgalmak sem voltak teljesen tökéletesek: bizonyos kérdések túlkompenzálásával okoztak károkat. A nyugati egyházszakadás azzal is együtt járt, hogy a bölcsélet nem tudott többé egy egységes teológiára alapozni, így az empiriára építő szaktudományok kerülnek előtérbe.

A felekezeti megosztottság rombolta az állami egységet is. Spanyolország a katolicizmust, Anglia a protestantizmust igyekezett oktrojálni más államokra. A pápát elvető felekezetek szükségszerűen az állam hatalma alá kerültek. Az így megnövekedett hatalmú protestáns uralkodók később a katolikus uralkodók számára is példát adtak a helyi egyháznak az állam alá rendelésére. Mindez megalapozta az abszolutizmust, amely korlátozni kezdte az emberi szabadságot. „Minden lépéssel növekedett az állam hatalma, s keskenyebbek lettek a határok, melyek közt az egyén önállólag mozoghat. Először az egyházat vetették az állam alá, aztán az államban lévő kisebb közösségek önállóságát – az egyes megyék, városok, községek autonómiáját – tevék semmivé saját ügyeik igazgatását illetőleg is, végre maguktól a szülőktől még azon jogot is elvették, hogy saját gyermekeiket nevelhesék.” (Eötvös, 1851. II. 271.) Az abszolút monarchiában a „*plenitudo potestatis*” fogalma jön létre úgy, „hogy a pápai hatalomra vonatkozó nézeteket a világi uralkodókra adaptálták.” (Sashalmi, 2006. 16.) Az abszolutizmussal regresszió következett be az ezredfordulóhoz, amikor egyszer már sikerült a császárságot a bizánci útról eltéríteni, a maga sajátosan európai útjára. A gallikanizmus a Lajosokat szinte már isteni uralkodóvá emeli, akik kézfeltétellel betegeket tudnak gyógyítani.

A barokk az abszolutizmus művészete. Franciaországban racionalizmussal ötvözve létrehozta a francia Nagy Század klasszicizmusát. A barokk korban alakultak ki az európai zene formái, ekkor születik meg az opera is. A 18. századi matematikai racionalizmus eredménye a temperált skála, amit J. S. Bach avatott zenévé.

Nagy-Britannia merült ki legelőbb az azt megelőző két évszázad véres viszályaiban. John Locke részben visszatér a gyökerekhez: nem ismeri el az állam jogát a vallási életbe való beavatkozásra. Azzal a nézetével, hogy a kormányzati hatalmat társadalmi szerződés hozta létre, s feladata az emberek személyes szabadságának és tulajdonának védelme, lefekteti a liberalizmus eszméjének alapjait. Azt vallja, hogy a nemzet ezt a szerződést akár fel is bonthatja. Miután az államok felett álló morális tekintélyt a vallási megosztás már megszüntette, a zsarnokság elleni garanciát egy társadalmi többségi döntéssel kívánja biztosítani. Az a lehetőség azonban fel sem vetődik, hogy az így létrejövő hatalom esetleg éppúgy nem esik egybe azzal, amit az értelem és emberség diktál, mint ahogy egy despo-

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2017. X. évfolyam 3. szám

táé sem. Alapjainak bizonytalanságaitól függetlenül maga a filozófiai gondolkodás eddig sosem látott fejlődést ér el. A karteziánus nyelvezet még azt is lehetővé teszi, hogy a judaizmus a történelemben először zsidóságon kívüli fogalmakkal önmagát tudja definiálni.

A 18. század elejétől ismét feléled az igény bizonyos, a vallási küzdelmekben elveszett értékek iránt. Létrejön a kőművesek műhelyeinek egyesüléséből a londoni nagypáholy, amely meghirdeti a társadalom építését, a szeretet uralmának a megteremtését. Vallják, hogy minden embert testvérnek kell tekinteni, ezért vallási, nemzeti, politikai megnyilatkozásokat – mint a viszály forrásait – az összejöveteleken kerülni kell. Egyfajta civil mozgalom, pszeudo-egyház jön létre civil liturgiával. A páholyokban születnek meg a „felvilágosodott” eszmék. A humaniorák így bekövetkezett jelentékeny visszametszése Nagy-Britanniában a racionalitás, a reálgondolkodás, a természettudományok és technika területen hozott gazdag gyümölcsöket. 18. század elején mezőgazdasági újításokat vezetnek be, 1780 táján elindul az ipari forradalom, amely átalakította az emberiség történelmét.

A szigetország a kontinentális Európa nagy példaképe lett. Franciaországban az Angliából importált titkos társaság s az általa hordozott felvilágosodás találkozik a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméivel. Ezek eredetileg nem politikai kategóriák, hanem keresztény elvek voltak, amíg el nem szakították őket keresztény gyökereiktől. (Baggio, 2007. 36–42.) A szabadkőművesség a katolikus Franciaországban a gallikán államegyház ellen fordult, s lett a „trón és az oltár” esküdt ellensége. A többi monarchiában az abszolutizmus „felvilágosodott”, felülről jövő reformokkal próbálja meg korszerűsíteni az adott országot, a politikai reformtól ugyanakkor óvakodnak. Ebben az államformában kerül a legközelebb a Nyugat a Kelethez. Nem véletlenül ez az egyetlen nyugati kormányzási forma, amit Oroszország történelme során adaptálni volt képes. Így lesz – az egyébként német – II. Katalin cárnő ideális felvilágosult uralkodóvá.

Sieyès abbé hatásos röpirata a felvilágosodás eszméit harci ideológiává alakítja. Az éhező párizsiak lerombolják a Bastille-t, ezzel kezdetüket vették, majd eszkalálódtak a mézárások, a kulturális rombolások. Miután a forradalom „felfalta gyermekeit”, visszajutott az ezredfordulóhoz, a most már néven is nevezett császársághoz. Bonaparte Napóleon a rivális német-római császárságot megsemmisíti, az igaziba, az oroszba, azonban maga pusztul bele.

A NACIONALIZMUSOK FELFALJÁK A VILÁGOT, MAJD EGYMÁST

A „szabadság, egyenlőség, testvériség” története, mint politikai eszméé a Nagy Forradalomban úgy alakul, hogy végül kimondják, hogy az arisztokrata nem testvér. (Baggio, 2007. 33, 36–40.) A testvériség ezzel lemarad a szabadság és egyenlőség mellől. A 19. századra a „kor uralkodó eszméi” között a testvériségnek nyoma sem marad. Eötvös József már így sorolja fel őket: „a szabadság, az egyenlőség, a nemzetiség.” (Eötvös, 1851. I. 26–28.) A testvériség eszméjét a nacionalizmus eszméje falta fel. A „nemzetiséggel” ugyanis együtt jár más nemzetek legyőzni vágyása.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2017. X. évfolyam 3. szám

A Német-Római Birodalom területén lévő német és olasz nyelvű államok esetében a nyelvi nemzet kialakításához meglévő, azonos nyelvű államok egyesítésének kellett megtörténnie. A tőlük nyugatra és északra fekvő államok területei többé-kevésbé megfelelték az egyes nyelvi nemzetekének, miután a kisebbségeiket már az abszolutizmusban drasztikus módszerekkel felszámolták. A 19. század a gyarmatosítási verseny jegyében telik el. Spanyolország és Portugália amerikai gyarmatai a szabadság évszázadában leváltak anyaországukról. A hatalmak odáig jutnak, hogy megszereznek merő presztízből olyan területeket is, amelyek gazdasági hozadéka negatív. A világ – a történelemben először – egyetlen gazdasággá egyesül. A gyarmatok jóvoltából folyvást épülnek a nyugat-európai városok, telnek a múzeumok, virágzik a kultúra, egészen az extrémitásig. A művészeti izmusokkal, a zene Arnold Schönberg dodekafóniájával olyan határokig jut el, amelyek túl már az európai művészet nem feltétlenül értelmezhető. Az egymásnak ellentmondó filozófiai irányzatok, a protestáns felekezetek száma az idővel arányosan szaporodik. Vannak, akik a szabadság növekedését látják ebben, vannak, akik az eszmék zűrzavarát. Megszületnek az életet „nemcsak értelmezni, hanem átalakítani is” hivatott filozófiák. A judaizmusban rejlő messianisztikus vonásokkal született marxizmus a tőkés halálára uszít, a fajelmélet ezzel szemben a zsidókéra. A német („porosz”) oktatási-nevelési rendszer a német tudományt világelsővé teszi. Az európai kontinensen 1871-ben a németek veszik át a franciáktól a császárság stafétáját. 1914-re minden zsákmány elfogy, a hatalmak egymást tekintik zsákmánynak.

Az intellektuális Európa legértelmetlenebb vállalkozása, az 1914-ben kezdődött Nagy Háború volt, amelynek második félideje 1945-ben fejeződik be azzal, hogy a német Harmadik Birodalom Főurugy jár Oroszországban, mint a franciák első császára. A *Mein Kampf* ideológiájának összeütközése Sztálin leninizmusával, a revánsvágy, Közép-Európában a nyelviileg egységes nemzetállamok létrehozásának igénye hihetetlen anyagi veszteségekbe és ember-tízmilliók életébe kerül. A II. Világháborúnak lényegében minden háborúzó európai hatalom vesztese lett, nyertese csak egy: az Egyesült Államok, amely pénzügyi erejének bevetésével Európa fölé kerekedett.

TÜLÉLÉS A ROMOKON

A II. Világháború pusztításai után némileg olyan *tabula rasa* állt elő, mint a régi ezredfordulón: három hívő kereszténydemokrata politikus: Schuman, Adenauer és de Gasperi – a többnyire teljesen félreértett – közép-európai Coudenhove-Kalergit követve létrehozta az Európai Uniót, mintegy beteljesítve Eötvös József száz évvel ezelőtti vágyát: „A föld minden népe közös származású, mindnyájan testvérek. [...] Azon elvvel, miszerint minden ember egyenlő Isten előtt, az összes emberiség egysége mondatott ki.” (Eötvös, 1851. II. 9.) Hogy a keresztény indítékokkal együtt a kegyelmi pillanatok az Európai Unióról azóta már elszálltak, az ismét más kérdés. Miként a „testvériség” is megmaradt Nyugat-Európát jellemző merő eszmék egyikének, amelyek 1968-ra olyan mértékben devalválódtak, hogy nem maradt más, mint a „*make love, no war*” hedonizmusa és a „*political correctness*”

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2017. X. évfolyam 3. szám

eufemizmus-diktatúrája. A marxista és hitlerista diktált ateizmust felváltotta az önkéntes ateizmus. A nemzetenkénti homogenitás eszméjét az európai homogenitásé.

Ettől függetlenül Nyugat-Európa leküzdötte az öt folyton visszavető abszolutisztikus kormányzást, s világhegemóniára tett szert a humán és reál szaktudományok, a technika és a kultúra terén. Az összes kulturális és technikai újdonság, azok fogalmai, az eszmék, irányzatok, a művészi stílusok, formák mind innen erednek. Maga a demokrácia is, olyan instrumentalizált jogrendszerként, amely a döntéshozók szabadságának fokát és körét „fékekkel és ellensúlyokkal” korlátozza. A jóléti államok lakosságát ugyanakkor a kihalás fenyegetné, ha nem jelentkezne a gyarmatosítási áradás apály jelensége, amely az egykori gyarmatok lakosságát szívja vissza a gyarmati javakon meggazdagodott Nyugat-Európa kincseinek fölélésére.

Az Európai Unió 28 országa közül korábban legalább három volt olyan, amely egyenként rendelkezett akkora befolyással, mint az Egyesült Államok, ma viszont 28-an együtt sem tesznek ki vele egyenlő potenciált. Az Unió nyugat-európai vezetőinek nincs tudomásuk arról sem, hogy a kelet-európai országok identitása az övékéktől eltérő lenne, illetve úgy gondolják, hogy nyugati mentalitású jogi szabályozásokkal Közép-Európa identitását át lehet alakítani, s az Uniót homogenizálni lehet.

KÖZÉP-EURÓPÁTÓL KELETRE ÉS DÉLRE

A SZENT BIRODALOM TOVÁBBÉLÉSE

A Balkán és Kelet-Európa története Bizánccal kezdődik, ezzel az iráni gyökerekkel rendelkező hellenisztikus állammal, amelynek keleti jellegén a felvett kereszténység sem változtatott. 451-ben császár egyben egyházfő is lett. A császárok a 7. századra, amikor lemondtak világmeguralmi törekvéseikről, belátva annak irrealitását, az egyházfőség bázisára húzódtak vissza: ettől kezdve kizárólagos céljuk a „rómaiság” és a kereszténység védelme lett. Bátorban-született Konstantin az udvari ceremóniakat politikai célból kódexbe foglalja. A császári udvar szertartásai és a liturgia egymáshoz közelítenek, így a politikailag kiüresedett formák megtelnek szakralitással. Vallás és politika viszonya abban a „szimfónia” terminusban fejezhető ki a legjobban, amely az Egyház és az állam kölcsönös viszonyának bizánci eszméjét jellemzi, s jelentése: összhang, egyetértés. (Lepahin, 1998. 128.)

A vallási szimbolika az egész bizánci kultúrát áthatja. (Lőrincz, 1999.) A bizánci stílusú templom szűken megvilágított, misztikus tömjénfüstös, egyszerre át nem tekinthető belső tereivel Isten felfoghatatlanságát fejezi ki. A Nesztor-krónika szerint Vladimir nagyfejedelem a bizánciak vallását liturgiájuk lenyűgöző volta, az énekek és a tömjénezés magasztossága miatt fogadta el. Miközben a nyugati civilizáció kultúrájának csúcására a *génuszt* állította, az orosz kultúrában ezt a helyet a *szent* foglalta el. Nyugaton a hatalomfelfogás jogi-racionális volt, Ruszban és a moszkvai Oroszországban viszont – bizánci örökségképpen – már kezdettől vallási-prófétikus. (Sashalmi, 1998. 53-54.)

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2017. X. évfolyam 3. szám

A családi alapon szerveződő Rusz békés alakulatát a váratlan mongol-tatár beözönlés számolja fel. Ezt a tragédiát a társadalom azonban morális és vallási értelmezésben fogadja: bűneikért kell elszenvedniük Istentől, ezért a tatároknak nem szabad ellenállni. Száz évvel később, Dimitrij Donszkoj már hadba vihette az orosz népet a hit védelmében, s le is győzték a Hordát. E háborúban Szent Dimitrij herceg és Radonyezsi Szent Szerгий kapcsolata egyúttal az állami és egyházi hatalom szimfóniájának is az egyik legfényesebb példája volt.

Az északkeleti területek a (Vlagyimir-Suzdal, Moszkva), a tatár uralomnak közvetlen alá lettek vetve. A moszkvai fejedelmek bizalmi állásba kerültek a tatároknál. Ennek révén ők szedték be a többi fejedelemtől is az adót, miután a számukra idegen erdőövezetbe a tatárok óvakodtak behatolni. A moszkvai állam későbbi katonai, adózási és postarendszere a Horda mintájára épült. Az orosz nép vallásos hevülete beolvasztotta és a pravoszláv autokrácia öntőformájába töltötte a tatár államiságot. A moszkvai cárok a kánok nyomdokaiba léptek, amikor egyesítették előbb a keleti szláv földeket, majd az Aranyhorda egykori birtokait. Mihail Magnyickij szerint: „A krisztusi filozófia nem bánja, hogy létezett a tatár korszak, amely eltávolította Oroszországot Európától [...] a tatár elnyomás talán a legnagyobb jótétemény [...] hiszen megőrizte benne a krisztusi hit tisztaságát.” (Szili, 2003. 36.)

A Balkánnak a szláv népvándorlásban betelepült népei előbb Bizánc fennhatósága alatt éltek, majd néhány száz év önállóság után az Oszmán Birodalom hódította meg őket. Az ortodox hit alkotta identitásukat a 19. századig tartó iszlám elnyomás alatt.

Az északnyugati orosz városköztársaságokat (Pszkov, Novgorod) a tatárok sohasem szállták meg, fennmaradt az eredeti demokratikus rendszerük. Amikor a tatárok uralma meggyöngült, III. Iván moszkvai fejedelem 1478-ban elfoglalta, kormányzót helyezett Novgorod, a Hanza-város élére, s az egész köztársasági vezető réteget deportálta, kultúrájukat elpusztította. Az ideológiát Jozsif Volockij szerzetes alkotta meg hozzá: „A cár pedig természetére nézve hasonló bármely emberhez, hatalmát tekintve azonban a magasságos Istenhez hasonló,” a köztársasági államformában élők tehát eretnekek. (Sashalmi, 1998. 52.) Moszkva amikor „összegyűjtötte az orosz földeket”, azaz kezdte elfoglalni Ruszt, azért tette, mert „az orosz Isten és az orosz cár által áll a szentorosz föld” és „mert a cár az egész földnek az Istene.” Oroszországban a 16. században nem abszolutizmus, hanem autokrácia épül ki, amely mentes az alkotmányos vagy hagyományos korlátozásoktól. (Sashalmi, 1998. 48-51.) A hatalmi ideológia az uralkodói személyét teljesen szakralizálta, – míg Nyugaton mindez csak analógia volt. A pravoszláv vallás az orosz nagyhatalmi terjeszkedést is szolgálja, hiszen egyformán pogánynak számítottak az „igaz hitet” képviselő pravoszláv oroszokkal szemben az oszmán-törökök, a protestáns svédek, a katolikus lengyelek, nem is beszélve az őslakos finnugor népekről.

X. Leó pápa 1518-ban törökellenes keresztes háborút hirdet, s megkeresi III. Vaszilij moszkvai nagyfejedelemet is. Ekkor fogalmazza meg Filofej pszkovi szerzetes a következő kitétel: „Az összes keresztény cárság a végéhez ért, és a mi uralkodónk egyetlen cárságában egyesült a prófétai könyvek szerint, vagyis az orosz cárságba: mivel két Róma elbu-

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2017. X. évfolyam 3. szám

kott, a harmadik áll, és negyedik nem lesz.” (Imrényi, 1998. 35.) A „cár” szó a „cézár” szláv megfelelője. Először a bolgár, majd a szerb uralkodók vették fel a 14. században, az oroszok a tatár kánokat nevezték így.

Szt. Makarij a 17 éves IV. (Rettegett) Ivánt 1547-ben felkente minden oroszok cárijává, pontosabban az „egész Rusz császárává.” Mentora hatására a labilis idegrendszerű fiatal cár seregei meghódították a tatár kánságokat. Német tudósokat, mestereket hozat be, kapcsolatba kerül Angliával is. Makarij halála után személyisége azonban abnormissá torzul: minden képzeletet felülmúló szadizmussal rendez nyilvános tömegkivégzéseket. Felesége halála után sorban még 7 feleséget vesz, akiktől a Tudor VIII. Henrikől tanult módon szabadul meg. Saját kezűleg öli meg fiát és unokájával várandós menyét.

A jeruzsálemi pátriárka 1589-ben segítséget kérve Moszkvában járt, s felszentelte az első orosz pátriárkát, a moszkvai patriarchátust a világegyházat szimbolikusan irányító katedráljak között ötödik helyére rangsorolva. Moszkva azonban – mint „harmadik Róma” – 1592-ben a harmadik, a 17. század közepén már az első helyre tartott igényt arra hivatkozva, hogy az – eretnksége miatt kizárt – pápai kúria helyébe lép. Így az orosz egyház felfogásában az őskeresztény világegyházzal azonosított, transzcendentális „Római Császárság” egyedüli letéteményese a Moszkvai Cárság lett.

A HATALOM MEGSZABADUL A SZAKRALITÁSTÓL

A cár és pátriárka szimfóniája 1700-ig tartott. A nyugati országokban jártában Nagy Péterre mély benyomást tett ezek technikai-kulturális fejlettsége, de az is, hogy ott az egyház az állam alá van vetve. Hazatérve megszüntette a moszkvai patriarchátust. Sőt, nemcsak a pátriárka hatalmát vette át, hanem azt is akarta, hogy földi istennek tartsák. Nem csoda, hogy a cárt nemcsak az újításait elutasító raszkolnyikok, hanem a lakosság széles rétegei is antikrisztusnak tartották. Az abszolutizmus ellenfelei Nyugaton mindig a szabadságjogokra hivatkoztak, Keleten viszont a hit „igazságára”. Az állam korszerűsítését I. Péter oly módon hajtotta végre, hogy eredményeképp Oroszország kulturális függésbe került Európától.

Amikor az orosz hadak győznek a napóleoni háborúban, s bevonultak Párizsba, megálapítják Oroszország másságát. Hegel, Fichte és Schelling hatása alatt megszületik a „német kultúrnemzet” mintájára egy „szláv kultúrnemzet” eszméje is, s annak megvalósítására való törekvés, a pánszlávizmus. A szlovák Ján Herkel a közös szláv nyelvről, Ján Kollár pedig egy közös szláv birodalomról fejtette ki elgondolásait, sőt Kollár megalkotta a szláv felsőbbrendűség doktrínáját is. Ebből született az „orosz eszme” az 1830-40-es években, amely világtörténelmi küldetést tulajdonított Oroszországnak a nyugati civilizáció megmentésében. Ezek az eszmék az „igazi szlávofilizmus” terminus kapcsán terjedtek el. Uvarov, I. Miklós cár minisztere megfogalmazza a pravoszlávia-autokrácia-népiség hármast alapelvét. (Sisák, 2008.) Ennek az eszmének elterjesztője volt Pogogyin, akinek írásaiból már egy olyan hatalmas pánszláv birodalom körvonalai bontakoztak ki, amely a Balkán mellett Magyarországot is magába foglalta volna, trónján egy orosz nagyherceggel. (Romsics, 2008.)

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2017. X. évfolyam 3. szám

38-39.) A szlávofil Danyilevszkij a Magyar Királyságot egyenesen „politikai varangyként” jellemzi (1869), amely „Oroszország csapásai alatt meg fog semmisülni, a magyarság pedig fel fog oldódni a szláv tengerben.” A pánszlávizmus – orosz felfogásban – az orosz terjeszkedés eszköze volt csupán. Az orosz történetírás más hatalmak terjeszkedési politikáját mindig elítélte, az oroszról ugyanakkor nem vett tudomást. Homjakov az orosz valóság lényegét a *szobornosztj*ban adja meg. (Homjakov, 1992. 260–284.)

Az eredetileg teológiai kifejezés Uvarov-féle „népiség” szakralizálásává vált. A *szobornosztj* a közös kollektív érdekek prioritása a személyes érdekek felett. Olyan felfogás, amely szerint a többségnek mindig igaza van, s e többségben van az erő. Megköveteli a vagyoni egyenlőséget is, mert az orosz gondolkozás nem értékeli a kiemelkedő teljesítményt. A pravoszláv vallás a szemlélődő világlátást emeli fel a „közösségiség”, a *szobornosztj* spirituális szintjére. A 19. századi orosz irodalom jellegzetes alakjai a „felesleges emberek”, akik tragikomikusan kilógnak a *szobornosztj*ből terveikkel, álmaikkal, amelyek egy idegen, nyugati világból valók.

Az Orosz Birodalomban erőteljes oroszosítás folyt a *szobornosztj* szellemében. A lengyelektől elcsatolt területeken ez városházák, templomok lerombolásáig fajult. 1881-1884 között pogromhullám söpört végig a zsidók számára megengedett letelepedési övezetben. A tömeg a metropolita áldásától kísérvé énekszóval, a szent ikonnal, a cár arcképével és a nemzeti zászlóval vonult az utcára, ahol megrohmozta a zsidó boltokat és a lakóházakat. 1880 és 1914 között összesen 2 millió zsidó menekült el Oroszországból. (Prepuk, 2013. 188-194.)

Az állami kézben lévő ipar hihetetlenül fellendül, óriási tömegek válnak a *szobornosztj* megsértői – a gazdagok – kizsákmányoltjaivá. A marxizmus egyre jobban tért hódít. 1917-ben megdöntik az áhítattal rajongott „bátyuskát”, a mégis csak eretneknek tartott Romanovokat. A győzelem a nyugat-európai Marx filozófiáját kelet-európai ideológiává alakító Lenin sikere volt. S ezután beigazolódtak Eötvös József szavai: „A kommunizmus győzelme mindenkor egyszersmind a despotizmusé leend.” (Eötvös, 1851, I. 186.) Az orosz dialektikus materializmus a hagyományos orosz gondolkodás egyik örököse lett. A „párt” a kommunista felfogásban élcsapat, amely a társadalom fölött áll, kizárólagos, onnipotens és omnikompetens, önmagának az oka, s amelynek karizmája átszármaztatás révén perszonalifikálódik a mindenkori pártvezető/vezetők személyében. A nép így a pártvezetőben egy transzcendens, abszolút, személyes, messianisztikus valósággal, a „Párttal” egyesül. Az ember egysége ez, egyfajta ateista istenséggel. A kommunizmus a korábbi orosz messianizmus dekrisztianizált változata, illetőleg Bergyajev szerint az orosz messianisztikus eszme eltorzult formája. (Imrényi, 1998. 36.) A bolsevizmus annyira a hatalomról szól, hogy a hitleri támadás idején Sztálin még az addig elpusztításra ítélt ortodoxia felé is gesztusokat tesz – a várt és megkapott támogatás fejében. Egyes orosz gondolkodók az „orosz eszme” három kikristályosodott formájának Filofej „Harmadik Róma” ideológiáját, Uvarov „Pravoszlávia, autokrácia, népiség” eszméjét, valamint a marxizmus-leninizmust tekintik. Mindhárom eszmében a központi kérdés a hatalom. Mások, az „eurázsiaiág” irányzatának

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2017. X. évfolyam 3. szám

felfogása szerint – Oroszország akkor talál rá önmagára, ha ismét azonosulni tud a mongolok örökségével. A rendkívül népszerű, volt KGB-főnök Putyin közben összegyűjti a szent orosz földeket Ukrajnán kezdve, s az ünnepi liturgiákon a pátriárka mellett áll. Oroszországban minden bolsevizmus ellenére a rendszerváltozásokor egyszerre támadt fel a pappal együtt kiirtottnak vélt, de a nép által titokban gyakorolt vallás a tetszhalálból, s hozott létre a *szobornosztj* egy új egyházi hierarchiát.

Oroszország valóban misztérium. A költő Tyutcssev szerint intellektuálisan nem is lehet felfogni, hinni kell benne. Identitása nem az intellektualitásban van, mint Nyugat-Európa esetében, hanem a szentben, mint olyanban. Amint a Kárpátokon kívül maradt csángók sem nyelvük, hanem vallásuk szerint identifikálják magukat. Így Walter Schubarttal együtt vannak orosz gondolkodók is, akik abban látják a Szent Oroszország feladatát, hogy „a lelket visszaadja az emberiségnek.” (Cs. Jónás, 2014. 343.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. Baggio, Antonio Maria: La riscoperta della fraternità. In: Il principio dimenticato. (szerk. Baggio, Antonio Maria) Città Nuova, 2007.
2. Cs. Jónás Erzsébet: Pató Pálok és Oblomovok (Az orosz mentalitás megítélésének korlátai az európai értékrendben) In: Falak és választóvonalak a történelemben A Nyíregyházi Főiskola Történettudományi és Filozófia Intézete által 2012. november 29-30-án rendezett társadalomtudományi konferencia előadásai. Szerkesztette: Buhály Attila, Reszler Gábor, Szoboszlav György, Nyíregyháza, 2014. 335-352.
3. Duby, Georges: A katedrálisok kora. Művészet és társadalom 980-1420. Gondolat, Budapest, 1984.
4. Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. A szöveget gondozta, a jegyzeteket írta Oltványi Ambrus. Helikon, 1981.
5. Homjakov, A. Sz.: „Nyeszkolko szlov pravoszlavnovo hrisztyianyina o zapadnyih veroiszpovedanyijah” Magyarul a tanulmány első része: A megváltó Oroszország, Századvég, 1992, 260–284.
6. Imrényi Tibor: A „Moszkva-harmadik Róma” elmélet az ortodox ekkleziológia és kánonjog tükrében. Aetas, 1998/1
7. Katus László: Európa története a középkorban. Kronosz 2014.
8. Lepahin: Tóth Szergej: Az orosz egyház és az orosz állam. Beszélgetés Lepahin Valerijjel. Aetas, 1998/1
9. Lőrincz Ildikó: A szimbólum a bizánci ismeretelméletben és esztétikában Keresztény Szó X. évfolyam 1. szám. 1999. január 5
10. Panofsky, Erwin: Gótikus építészet és skolasztikus gondolkodás. Corvina, 1986.
11. Prebuk Anikó: A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században. Jegyzetekkel kiegészítve, Csokonai, 1997/ 2013.
12. Romsics Ignác: Regionalizmus és Európa-eszme a 19-20. századi magyar politikai gondolkodásban. In: Romsics Ignác: Történelem, történetírás, hagyomány. Osiris, 2008.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2017. X. évfolyam 3. szám

13. Sashalmi Endre: Autokrácia, abszolutizmus, isteni jogalap: a 16-17. századi moszkvai hatalmi ideológia fő jellemzői és tipológiája. *Aetas*, 1998/1
14. Sashalmi Endre: A nyugat-európai államfejlődés vázlata. 1000-1700. *Pannonica*, 2006.
15. Sisák Gábor: Az 1840–50-es évek oroszországi szlavofilizmusa. Eszmetörténeti elemzés. Doktori értekezés, ELTE 2008.
16. Szili Sándor: Az „eurázsiai” történeti paradigma. *Aetas*, 2003/1., 33-53.
17. Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle* 1981/3., 313.
18. Szűcs Olga: Nyikolaj Bergyajev történetfilozófiája 1901-1924 között írt művei alapján. Dobroljubov Társadalomtudományi Társaság Közhasznú Egyesület. 2006.